

իսկ կային: Այս ծառերուն բարձրութիւնն ու հաստութիւնը նշանաւոր է. եւ կ'երեւայ թէ բնակարար (einheimisch) էին: Արդէն արտաքուստ դիւնը էր երեք տեսակ զանազանի: Մէկ տեսակը մեր քով մշակուած սաստկարարը նոճւոյն պէս բրգածեւ էր եւ սրածայր: Երկրորդ տեսակին տարեւները հազիւ բնէն 2 մեզր վեր կը սկսէին հորիզոնածեւ արձակուիլ, եւ 5 մեզր վեր հասնելուն՝ գնդածեւ պտի մը կը կազմէին: Երրորդ տեսակին ստուար ճիւղերն արդէն գետնէն կը սկսէին բաժնուիլ եւ ծառոյն թփածաւ կերպարանք մը կու տային: Զորին վերի կողմը կարճաբեր խողի մը կար մեծ եւ ամուր սղոցածեւ տերեւով:

Զորը Մոտշի (Makoschk) վերի կողմը, զոր 2 ժամ ետքը գետին ձախ եղբայր վրայ տեսաք, կը լայնանար. գետը մեծամեծ շրջաններ կ'ընէր, եղբայրը կը ցածնար եւ ձախձախուտ կ'ըլլար: Ասկէ սկսեալ՝ ծառ չկայ ամենեին: Երկու զորուոր 33 քայլ երկայն ծառաբնոց վրայէն ժամը 11ին Տիգրիսի գետեղբայրէն անդին անցանք եւ հասանք դէպ ի հարու սեպ զառիվերները ելլելով՝ փերդեփէլ մեծ գիւղը, որ մեր ձառոր բլրոյ մը վրայ եկեղեցի մ'ունի: Արտուրայք շատ չկային, բայց կային շատ արտաքտեղի: Հինգ ժամ ձիավարելով շատ յոգնած էինք, ուստի հոս հանչեցանք: Թարսուն կանայք իւրով բորէ թեւ մը կը մանէին. իրենց գլուխը դրած էին բարձր եւ սուր գլուխ (Haube): Իսկ տղայք քրդի բարձր օրօնի (Filzkappe): Մարդ մը գեղեցիկ թագեայ հողաթափ կը շնէր, որուն ներբանը ամուր գերձանով կը կարէր: Ժամը 4ին մտա հրամայեցի որ ձին օտրէն, որպէս զե արեւը մտնող ժամը Մերվան հասնինք: Սակայն շաղկապէք շանացին, ուստի ես առանձին ձամբայ ելայ որպէս զե զիրենք ստիպեմ:

Գարամուրուկ (Karamuruk) ուղղութեամբ՝ որուն ստորոտն էր Մերվան՝ անցայ ոչ առանց վտանգի Գոհրոնի գետը, որ ժայռակրճի մը մեջէն կը հոսի, եւ գրեթէ 4 քիլոմեզր վար Տիգրիս կը թափուի եւ հոս 30—40 մեզր լայն է, չարաւ եւ հարաւարեւելեան ուղղութեամբ՝ բարձր եւ լայն լեւնողունի մը վրայէն խուտաշատ ձոր մը իջայ, որ ժամը 6ին Տոլիւ մը շատ մտակայ Մերվան գիւղը ցուցան: Գեւղ հասնելու մտաք, արք, կանայք եւ մանկուք տանիք վազեցին, եւ շատ աւելի զարմացան՝ երբ ամբողջ կարաւանս ալ միեւնոյն տանն Չըւլլէրէն հասաւ: Մերվան շատ արքաւտ նետաորական գիւղ մըն է: Իմ ուղեկից զորաբաժինս չէի կրնար ընդերկրեայ

բնակարանաց մէջ տեղաւորել. ձիու կեր ալ չկար, ուստի այս գիշերուան հասնար շաղկապէն ու սիւլօնը Մեհմետ Աղային հետ մեկ ժամ Տեուր հիւսիսարեւմտեան եւ արեւմուտք ուղղութեամբ Գոհրան գիւղը ուղարկեցի: Երկրորդ առտու 2 սիւլօնները, որոնք շատ կամակատար եւ գործածեղ անձ կ'երեւանային, ինձի պիտի գային Տիգրիսի աղբիւրներն ընկերանալու:

Մեհմետ Աղային հետ քանի մը բնակարաններ մտաք: Ամեն ալ գետնի տակ էին, եւ մենք անմիջապէս դուրս կ'ելլէինք զով օդ ծծելու: Խղիկի մը մէջ՝ որուն վրայ վրանայարկ մը ձգուեցաւ, փոռքի իմ անդողնու:

Հարցուցած էի թէ կան այս տեղերը բեւեռագրեր, ուստի Յուսիս 2ին երկու Մերվանցիք զիս ետեւը լիւի (գրեւալ վիտի) մը տանելու ներկայացան: Կէս ժամ ետքն ուղղաձիգ ժայռի մը վրայ հասանք, որուն վրայ արգեամբք — քանի մը խաչ քանդակուած էր: Մերվան դարձայ եւ հոն իմ ուղեկիցներս պատրաստ գտայ նոյն որուն դէպ ի Տիգրիս ընելու արշաւանացաւ: Աւելից էին շաղկապէ մը, սիւլօնի մը, ստոց ընկերացած էր նաեւ Գոհրանէն ուրիշ շաղկապէ մ'ալ՝ որ ձամբուն տեղեակ է եղեր: Ժամը 6ին ետքը նախ Գարամուրուկի ծայրն ելլել զանցանք եւ հասանք, իսկզբան սեպ ի վեր ելլելով, քիչ մ'ետքը լայն ձիւնադաշտ մը հասանք: Ժամը 8ին հսկայ լեռան մը գագաթը հասանք, որուն վրայ կար ուրիշ սեպ ժայռաբազ մը 50 մեզր բարձրութեամբ: Ընկերքս հոս մնացին, ես առանց դժուարութեան Գարամուրուկի ցից ծայրն (3240 մեզր) ելայ, ուրուն վրան հազիւ թէ 2 քառակուսի մեզր միջոց կայ ժայռերէ պաշարեալ: Գիտանոց մըն էր պայ, ուստի կրնար մարդ պատերազմի ժամանակ անցաւ ամեն կողմ դիտել: Եւ արգեամբք նայողն առջեւ արեւելեան, հարաւային եւ արեւմտեան կողմերը լեւնաշղթայից եւ հսկայալեռանց մեծ համապատկեր մը կը բացուի, ամենայն ինչ ձեան եւ սառուցի մեջ փայլիւրով, եւ մինչեւ դէպ ի հիւսիսարեւելք եւ հիւսիս Տիգրիսի դաշտին ցածնալը՝ որոշ կրնայ տեսնուիլ: Գարամուրուկի զանգուածն է որձաքարով (quartz) խառն հատաքար (granit), որ օղջ պղքեցուածեան կը դիմանայ:

Թեւեւ եւ Մերվան առուու շատ մեղմ հարաւահողմ մը գտած էի, բայց հոս բարձանց վրայ արտաքայ կարգի սառնաշուկ հիւսիս կը փչէր: Ասկէ ձեանց մէջէն ձամբան շարունակելով՝ 12ին հասանք քերտաղբոյն դարձի մը վրայ սեւ վրաններով ընդարկան գիւղ մը: Ձմեք

առատութեամբ հիւրընկալեցին. եւ քրդերէն իմացաւ որ այս «Գընդ» (սա) բովէն երթալով քիչ մ'ետքը մեծ գետ (շա) մը պիտի հասնինք: Չալ ըսելով քուրքը անշուշտ Տիգրիսը կ'իմանային, որ հոս սեպհական անուն մը չունի: Սեպ դարկվայր իջանք, եւ հասանք ժամը 1¹/₂ կիս Տիգրիս որ 2680 մեդր բարձրութեամբ, անձուկ եւ ցից ժայռերու մէջ փակուած էր, լայնքը 4 մեդր, եւ խորութիւնը գրեթէ 1/2 մեդր: Չորին յատակը ձիւն չկար: Տիգրիսի այս գետաձորն ալ կը չեղէր դէպ ի հիստիս ի սկզբան քիչ մը դէպ արեւելք խոտորելով:

Հարաւային կողմն անցանք սառուկաց վըպէն, որոնք ալ ու ձախ կողմէն Տիգրիս կը հոսէին, քանի մ'անգամ ձեան կամարըներուն վըպէն Տիգրիսի մերթ ալ եւ մերթ ձախ կողմը ճամբայ հորդելով: Տիգրիսի դաշտը վարդ գործած ձեանց հիւսքերէն բոլորովն փակուած էր, որոնց ձիւնակուտից մէջ մեր ձիւնքը մինչեւ փորը կ'ընկնէին: Աղեկիցքս ակամայ յառաջ կ'երթային, մինչեւ վերջապէս անկարելի ելաւ զիրենք հետս ստանիլ, եւ թող սուին որ դէպ ի հարաւ կողմնական գաշտ մը խոտորիմ երթամ:

Ուստի առանձինն սկսայ յառաջանալ Տիգրիսի ուղղութեան հակառակ: Տիգրիս նեղցաւ սառուկի մը չափ, եւ սեղ տեղ ժայռերու վըպէն կը վագեր փորքիկ ըլով՝ժներ կազմելով: Մինչեւ հոս ձորին յատակը ձիւնէ ազատ էր, թէ եւ կողերէն կախուլ ձեանց զանգուածները մինչեւ յառակ կը հասնէին: Այսպէս 3¹/₂ կիս հասայ այն տեղն ուր Տիգրիս գրեթէ 1 քառակուսի մեդր միջոցի մէջ Սիւր-գուի թանձր ձիւնածածկին տակէն կը բխէր:

Քիչ մ'ետքը ձի հծեայ եւ դէպ ի արեւմուտք շեղեցայ որ ուղեկիցներս գտնեմ: Հոս ձիւնը սառնայլեռ մը կազմած էր եւ սնդացած, այնպէս որ ձին չէր ընկղմեր: Սակայն սառնագետի (Gletscher) հետք չկար: Քառորդ մ'ետքը խմիններուս հասայ յաղորութեամբ, եւ դէպ ի հիստիս սկսանք երթով ձեան վըպէն խոր կրճի մը ցից կողերուն մէջէն: Չիերը յաճախ թանձր ձեան մէջ կը խրէին եւ մեծ աշխատութեամբ դուրս կրնայինք հանել: Անասունք թասելով եւ պծեմանց պէս մագնիլով վեր հասան: Շատ անգամ կը կարծէինք թէ անկարելի է յառաջ երթալ: Սակայն հարկ էր որ յառաջ երթայինք, վասն զի այլ վայր ի՞նչուն անկարելի էր: Չերջապէս զձեռն Ծին հանգչեցանք վերը, Տիգրիսի անխաղճերէն 200 մեդր վեր ջրաբաժան լեռան վըպ, որ Տիգրիսի եւ Պերտի ռուի (Berdi xaw)

այն է՝ մեծ Զուրի (Zab) մըջտեղն է: Մեր ոտից տակ դէպ ի հարաւ արեւմուտք կը խոնարհէր Պերտի գետակցին Զարուշ-լաշի (Farasch-šaj) ձորակը: սակէ հարաւ տեսանք լեռնաշղթաներ, որոնք դէպ ի արեւելք կը ցածնային: Ասոնցմէ անդին կը կորսուէր հորիզոն Տիգրիսի կտրած գաշտին մշուշին մէջ:

Չիւնայեռներէն իջանք Գուհու-ոտի ձորը, եւ ժամը 7ին հասանք Օնամոն (Onamon) աղբառին քրդագիւղ մը 10 տնով, ուր ձիերը տեղադրեցինք: Պարզ հող վըպ թամբը գլխայ տակ դնելով՝ հանգստացանք մենք ալ:

Յունիս 13ին ժամը 8ին Գուհուի մօտ մեր մարդիկներուն հանդիպեցանք, որոնք արդէն կը պատրաստուէին լեռանց վըպ արշաւելու որ ըլլամեզ գտնեն, վասն զի կը կարծէին թէ զժբախտութիւն մը հանդիպած ըլլայ մեզ: Հանգչեցանք հոս քիչ մը, եւ կէտօրէն ետքը ճամբան շարունակեցինք դէպ ի արեւմուտք՝ անցնելով նախ Գուհու-ոտ թափող աղբերայր մը եւ ժամը 4էն ետքն ուրիշ դէպ ի հիստիս հոռոջ ջրջ մը, եւ բարձր լեռնակողի մը վըպէն Աւան (Awan) գետին ձորակն իջանք, որ քանի մը խոր կիրճեր են, որոնց մէջէն կը հոսին Աւան, Գանչուրը եւ Գուհու լեռնակող գահալիժող առուակներ, որոնք Աւանի, Վարձունաց (Wardzuni) եւ Խասիրի (Chasiri) քով իրարու հետ կը միանան եւ հիւսիսային ուղղութեամբ մը Տիգրիս կը թափին, հաւանականագոյնս Մարտի քով: Գիշերը Խասիրի անցուցինք, որ Աւանի սառուկին ձախ եղեղը փորքիկ քրդաբանկ գիւղ մըն է. եւ երբ գետեղբերն էինք մեղն Աիւրի (Achiri), Տուան (Dodan) եւ Մարտի գիւղերու ստունները սուին: Երկորդ օրն ի սկզբան հիւսիսակողմ եւ յետոյ արեւմուտք Գուհու լեռանց սեպակն բարձունքն ելանք: ժամը 9¹/₂ մինչեւ 11¹/₂ հանգչեցանք Գակու լեռան ձիւնապատ սառնայլեռ գագաթան ստորուն ընդարձակ մարգագետնայ մը վըպ 2990 մեդր բարձրութեամբ: Գակու մարգագետնէն սառուակիկ մը հիւսիսակողման կրճին մէջէն Տիգրիս կը թափուի: Գակուի ձիւնագագաթը մեզի Գուհու (Taku) եւ Գուպ (Tacu) ալ անուանեցին, բայց քիւրտերը Իէւվա (Ileuka) կ'անուանեն, իսկ Հայք ձեկնիկան (Djilenelegan): Խարծեմ թէ ասոր բարձրութիւնը գաշտին վըպէն 1000 մեդր է: Ասկէ 200 մեդր մ'ալ ելլելով՝ մինչեւ ժամը 1 շարունակեցինք մեր գժուար ձամբան արեւմտակողմը՝ կակողը եւ Գակուի գագաթէն վար գրեղալ ձիւնակայտերու վըպէն, եւ վեր ելանք ցից զառիթափէն մեծ

գժուարութեամբ, ուր կարծր Հերձաբարեր եւ իբր մ'ետքը շատ ծակտոկէն կրաքարեր կ'երեւային. եւ ժամը 3 1/4 ին Տիգրիս հասանք 1640 մեդր բարձրութեան մէջ, եւ յետոյ գետին աջ ափանց վրայ շինուած Շարտի քաղաքիլը, որուն տները անտաշ գերաններով եւ շաղախով շինուած են, եւ ուր 400 հոգի կը բնակին, մեծա մասամբ Հայ, Երեք եկեղեցի ունին, մէկ Դռնիք եւ Հայ դպրոց մը. հոս տաճիկ գաղմագամի նիստ եւ քաղաքը կ'երկարի դէպ ի ցից զառիժափն Տիգրիսի աջ ափանց վրայ եւ դէպ ի Տիգրիսի Սորտին (Sortkin-ճայ) գետակցին կիրճը: Տիգրիս հոս սլաքի արագութեամբ կը սլանայ. վրան փայտեայ կամուրջ մը ձգուած է, եւ ձախ ափունքը բլրոյ մը վրայ կը տեսնուի աւերակ բերդը պարտկոցապատ: Երբ Lizard (էջ 320) կը բեր թէ «Սակաւաթիւ Մահմետականք կը բնակին աջ եզերքը Schokhi դիմացը, հին բերդի մը աւերաններուն քովերը», կ'երեւայ թէ Տիգրիսի ուղղութիւնը շփոթած է Իւր (էջ 319) ըստը թէ «բուն քաղաքն Հայոցմէ Taukh կ'անուանի, իսկ քիւրտերէն Schokh», չեմ կրնար յանձն առնուլ, վրան զի ո՛չ մի եւ ո՛չ միւս անունը Հայոց եւ քրդաց ծանօթ էր: Քաղաքն եւ ամբողջ գաւառն Շարտի կը Շարտի կը կոչուի:

Այս քաղաքը շրջաբնակ վաշկատուն քուրդ ցեղերուն շուկայն է, որոնք իրենց արտադրութիւնքը — պանիր, բուրբ, ուխարի մորթ — տեղւոյն եւ օտար արուեստի արգասանց հետ կը փոխանակեն հոս: Հայք կը շինէին բաց գունով շերտաւոր բամբակեայ կտաններ: Հատախիւ ամէն տան մէջ ոստայանի կ'ործի մը կայ:

Այց ելալ դարբնի մը կամ երկամագործի մը: Երուեստաւորը գետին նստած էր, ոտքերն ալ գետնոյ մէջ պատրաստուած ծակի մը մէջ դրած: Մեծ քար մ'առջեւն ուներ իբրեւ սալ: Մէկ կողմը ստեայ հնոցը, ուր փորցրի եւ աղառս ուղղալ մը երկու մորթ է շինուած ոււուցիկ փամփուռներ՝ փքոցը կը վերցնէր եւ վար կը ձնշէր: Գարնան շատ դժբախտութիւնք պատահեցան Հատախիւ մէջ: Չեան հայելու ժամանակ սեպածեւ ժայռի կողերուն վրայէն, որոնց տակ Սարգիս-լայի քով տները շինուած են, ձեան մեծ հիւսեր եւ նաեւ հողի զանգուածներ վար փլան եւ դահալիժեցան 1000 մեդր խոր ձորին մէջ: 20 տուն կործանեցաւ եւ 60 հոգի մեռաւ, թէ՛ Տաճիկ եւ թէ՛ Ռուսոյց Հայաստանի մէջ դժբախտներուն համար հանգանակութիւնք եղան: Վանէն դարձած ատենս ալ Վ. Պոլսէն տէրութիւնը մեծ նպաստ մը յղեց եւ վախ Հասան

փաշան ինծի յանձնեց՝ որ զայս աւետեմ մ'առնայ: Ռուսիսութեամբ կատարեցի տաճիկ պաշտօնէին այս յանձնարարութիւնը, որուն նկատմամբ բարեկամք եւ թշնամիք կը վկայեն թէ սուրբ են ձեռքերը:

Փրոթօ. Յօլմ. Վիւնշ իւր ճանապարհորդած տեղեաց տեղագրական տախտակ մ'ալ ծրագրած է նախնաբար 1:110.000 մեծութեամբ, զոր յետոյ 1:400.000ի վերածելով հրատարակած է իւր այս ուղեգրութեան հետ: Ցախտակին մէջ ճշգիւ նշանակուած են բլորը այս կողմանց լեռները, գետակները, լճակներն ու գեղերը, բայց դժբախտաբար մեծա մասամբ քրդական անուամբ եւ արտասանութեամբ գրուած: Դեռ իւր ճամբորդութեան շրջանը նշանակած է կարմիրագիծ, որ Վանէն սկսեալ մինչեւ Գարաշխարք լեռը ուղղաձիգ, եւ անկէ հարաւ-արեւմտեան ուղղութեամբ կը ձգուի մինչեւ Հոգոց վանք, որմէ կը սկսի հարաւ-արեւելեան ուղղութեամբ մինչեւ ցԱխտո-տաղ, պսիմըն հոն ուր Տիգրիսի աղբերակունքն են, յետոյ դէպ ի հիւսիս մինչեւ Գոհրան եւ ապա դէպ արեւելք մինչեւ Հատախիւ, որով կը սպասուի տախտակին սահմանը: Ցախտակին մէջ տուններն են շատ փիւղեր, որոնք չեն յիշուած այս ուղեգրութեան մէջ: Բարակագիր նշանակուած են այն տեղեաց անուանք՝ զորոնք անձամբ տեսած ու հետազոտած չէ, այլ ուրիշներէն լսելով նշանակած է լոկ: Երանց բարձրութեան չափերը գրուած են տախտակին մէջ իւրաքանչիւր տեղը, որոնց մէջ նշանաւոր բարձունքն են հետեւեալքը. Աւանայ լեռան եւ Սիւր-բողի մէջտեղ լեռան մը գագաթը 3380 մեդր բարձր է, Գարտո-բորտ՝ 3240, Սնուր-բողի ուրիշ գագաթը մը 3170, երրորդ մը 2680, Ալսու-բող՝ 2560, եւ այլք կարգաւ, որոնց մէջ Հոգոց-վանաց լեռը 1930 մեդր բարձր է: Վաւրոյցի բարձրութիւնը նշանակուած չէ: Աւելորդ է յիշեցնել որ հատուածիս մէջ յիշուած անուանք մեծա մասամբ քրդական են, որոնց ճշգրութեան երաշխաւոր չենք:

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ՀԱՅ ԾՊՈՒԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵՆԱԿՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՄԵՐԻ ՄՈՒ
 Հանդիսի 10^ր թուոյն Հայ ուղադրութեան
 Կոմիտէի երբեմնեայէջ յօդուածոցն առթիւ, Վ. Պոլսէն Սերովբէ էֆ. Ալիշանեան մեզ կը գրէ, որ ինքն քանի մը տարի յառաջ Կիպրիսոսի հայ-